

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТ: НАЗАРИЙ ЁНДАШУВЛАР, ИНСТИТУЦИОНАЛ ОМИЛЛАР ВА ЎЗБЕКИСТОН МИСОЛИДА ТАҲЛИЛ

Мадаминова Дилфуза Иминджановна

(Олий Мажлис Сенати Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириши ва бюджет масалалари бошқармасининг бош маслаҳатчиси)

mdilm150427@gmail.com

Аннотация. Яширин иқтисодиёт, айниқса ўтиш даври иқтисодиётига эга бўлган давлатларда, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиш учун асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Мазкур мақолада яширин иқтисодиётнинг назарий асослари, унинг шаклланиш омиллари ҳамда Ўзбекистондаги ҳолати таҳлил қилинади. Шунингдек, яширин секторни аниқлаш ва таҳлил қилиш бўйича турли назарий ёндашувлар кўриб чиқилади, унинг мавжудлигининг институционал ва таркибий сабаблари ҳамда омиллари очиб берилади. Мақолада иқтисодий ислохотларнинг фаол босқичида турган Ўзбекистонга алоҳида эътибор қаратилди. Республикада яширин иқтисодиётнинг кўлами ва таркиби ҳамда уни қисқартириш бўйича ҳукумат томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар таҳлили келтирилган. Қиёсий таҳлил ва мавжуд эмпирик маълумотлар асосида соҳадаги давлат сиёсати самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар шакллантирилган.

Калит сўзлар: яширин иқтисодиёт, норасмий сектор, солиқ тизими, рақамли иқтисодиёт, ижтимоий оқибатлар, иқтисодий ислохотлар, иқтисодий трансформация, давлат томонидан тартибга солиш.

1. Кириш

Яширин иқтисодиёт ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида бир неча ўн йиллардан буён тадқиқотчилар ва амалиётчиларнинг эътибор марказида бўлиб келмоқда. Глобаллашув ва рақамлаштириш шароитида унинг шакллари ва кўламлиги ўзгариб, янги хусусиятлар касб этмоқда ҳамда ялпи ички маҳсулот, бандлик даражаси, солиққа тортиладиган база ва институтсионал ишонч каби асосий макроиқтисодий кўрсаткичларга таъсир кўрсатмоқда.

Ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда, яширин сектор даражаси юқори бўлиб, у бир вақтнинг ўзида институционал заифликнинг ҳам натижаси, ҳам сабаби ҳисобланади. 2017 йилдан буён Ўзбекистон иқтисодиётни эркинлаштириш йўналишидаги ислохотларнинг барқарор динамикасини намоён

этнода, бироқ яширин фаолият ҳамон сезиларли даражада бўлиб, кўп жиҳатдан амалга ошириладиган ўзгаришларнинг самарасини пасайтирмоқда.

Ушбу мақоланинг мақсади яширин иқтисодий ўрганишга оид назарий ёндашувларни тизимлаштириш, уни такрор ишлаб чиқаришнинг асосий омилларини таҳлил қилиш, шунингдек, Ўзбекистондаги вазиятга баҳо бериш ва уни камайтириш бўйича асосли таклифлар ишлаб чиқишдан иборат.

2. Яширин иқтисодий тадқиқ этишнинг назарий асослари

2.1. Тушунчалар аппаратурининг ривожланиши

Тушунча нуқтаи назаридан “яширин иқтисодий” атамаси ноқонуний ёки ҳисобга олинмаган иқтисодий фаолиятнинг кенг доирасини қамраб олади. Энг кўп қўлланиладиган синонимлар қаторига “норасмий иқтисодий”, “кулранг иқтисодий”, “яширин иқтисодий”, “иқтисодий сектор” ва “солиқдан қочиш иқтисодиёти” каби тушунчалар киради (*Feige, 1990; Schneider va Enste, 2000*).

О. Фейгеннинг фикрича, яширин иқтисодий – бу расмий кузатув, солиққа тортиш ва тартибга солишдан қочадиган барча иқтисодий фаолиятдир. Ўз навбатида, Ф. Шнайдер уни тўртта асосий тоифага ажратади: ноқонуний, яширин, норасмий ва статистик ҳисобга олинмаган фаолият.

2.2. Институционал ёндашув

Институционал иқтисодий назария нуқтаи назаридан, яширин иқтисодий расмий қоидалар (*қонунлар, тартибга солиш*) ва норасмий меъёрлар (*анъаналар, ҳуқуқ-атворнинг ақлий моделлари*) ўртасидаги номувофиқлик натижасидир. Д. Нортнинг фикрига кўра, расмий институтлар заиф ёки самарасиз бўлса, иқтисодий агентлар норасмий қоидалар доирасида, шу жумладан, яширин секторда иштирок этишга мойил бўлади. Бу эса яхши ёзилган қонунлар мавжуд бўлса-да, ҳуқуқни қўллаш ва давлатга бўлган ишонч даражаси паст бўлганда, яширин амалиётлар сақланиб қолиши ва ҳатто кенгайиб боришини тушунтиради.

3. Яширин иқтисодийнинг ривожланиш сабаблари ва омиллари

Яширин иқтисодий қўламини белгиловчи асосий омиллар қаторига қуйидагиларни кiritиш мумкин:

- **юқори солиқ ва тартибга солиш юки.** Тадбиркорлар кўпинча харажатларни камайтириш ва рақобатбардошликни сақлаб қолиш учун яширин фаолиятга ўтишга мажбур бўлишади. Бу, айниқса, кичик ва ўрта бизнес учун солиқ имтиёзлари тизими етарлича ривожланмаган мамлакатларда долзарбдир;

- **давлат институтларига ишончнинг етишмаслиги.** Ҳокимиятга бўлган ишонч фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг расмий қоидаларга риоя қилишга

тайёрлиги билан бевосита боғлиқ. Шаффофлик ва қонун устуворлиги етишмаганда бизнес норасмий секторга ўтиш орқали мослашади;

- **молиялаштиришнинг мавжуд эмаслиги ва бизнес юритишнинг мураккаблиги.** Банк кредитларидан фойдаланиш имкониятининг чекланганлиги, юқори фоиз ставкалари ва маъмурий тўсиқлар, айниқса, кичик корхоналарнинг ўз фаолиятининг фақат бир қисмини рўйхатдан ўтказишига сабаб бўлмоқда.

- **коррупция.** Коррупцион амалиётлар ва "норасмий тўловлар" расмий ҳуқуқий майдондан ташқарида ҳаракат қилиш самаралироқ бўлган параллел иқтисодий тизимларнинг шаклланишига ёрдам беради.

4. Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт: қўлами, тузилиши, тенденциялари

4.1. Умумий тавсиф ва институционал контекст

Ўзбекистон иқтисодиёти узоқ вақт давомида қатъий давлат бошқаруви, валюта назорати ва халқаро бозорларга киришнинг чекланганлиги шароитида фаолият юритди. 2016 йилдан кейин бошланган ислохотлар инвестиция муҳитини яхшилаш, хусусий секторни ривожлантириш ва иқтисодиётни рақамлаштиришга қаратилган. Бироқ, ўзгаришлар жараёни ижтимоий тенгсизликнинг кучайиши, институтсионал ноаниқлик ва яширин амалиётларнинг сақланиб қолиши билан бирга кечмоқда.

4.2. Яширин секторнинг қўламлари

Осиё тараққиёт банки ва Халқаро меҳнат ташкилоти баҳоларига кўра, Ўзбекистонда яширин иқтисодиётнинг ЯИМдаги улуши 35 фоиздан 45 фоизгача тебранади (ОТБ, 2021; ХМТ, 2020). Яширин фаолиятнинг энг юқори концентрацияси куйидаги соҳаларда кузатилади:

- қишлоқ хўжалиги – ишчиларнинг аксарияти норасмий равишда, айниқса мавсумий ишларда банд;

- қурилиш – расмий шартномаларсиз меҳнатдан фойдаланиш билан тавсифланади;

- чакана савдо ва хизмат кўрсатиш – кўплаб кичик корхоналар рўйхатдан ўтиш ва солиқлардан қочади;

- микротадбиркорлик – кўпинча лицензиясиз ва ҳисобга олмасдан амалга оширилади.

4.3. Норасмий бандлик хусусиятлари

Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2023 йилда Ўзбекистонда иқтисодий фаол аҳолининг қарийб 60 фоизи норасмий секторда банд бўлган. Бу ҳолат ўзини ўзи банд қилишнинг юқори даражаси, меҳнат миграцияси, шунингдек, ишга жойлашишнинг расмий шаклларига бўлган ишончсизлик билан боғлиқ.

5. Яширин секторни камайтириш бўйича давлат сиёсати ва чора-тадбирлари

Ўзбекистон яширин иқтисодийни камайитиришга қаратилган бир қатор қадамларни амалга оширди, жумладан:

- солиқ ва рўйхатга олиш ҳисобини рақамлаштириш. Онлайн назорат-касса аппаратлари, электрон ҳисобварақ-фактуралар ва автоматлаштирилган солиқ тизимларини (e-nds) жорий этиш орқали транзаксиялар шаффофлиги оширилмоқда.

- ишбилармонлик муҳитини эркинлаштириш. Солиқларни камайитириш, бизнесни рўйхатдан ўтказиш тартибини соддалаштириш, тадбиркорлар учун "ягона дарча" тизимини жорий этиш.

- меҳнат муносабатларини ислоҳ қилиш. Бандликнинг янги шаклларини (масалан, ўзини ўзи банд қилиш) жорий этиш, меҳнат шартномаларини мобил иловалар орқали рўйхатдан ўтказиш (MyMehnat).

- бизнесни қонунийлаштириш дастури. Давлат соядан чиқаётган корхоналарга солиқ имтиёзлари ва амнистия таклиф қилмоқда.

Кўрсатилган чора-тадбирларга қарамай, уларнинг самараси институтсионал инерция ва жойлардаги норасмий амалиётларнинг юқори даражаси туфайли чекланганлигича қолмоқда.

6. Тавсиялар ва хулоса

Яширин иқтисодий улушини барқарор пасайтириш учун нафақат назоратни кучайтириш, балки институтсионал сифатни - давлат органларига ишончни, сиёсатнинг шаффофлигини, ҳуқуқни қўллашнинг башорат қилинишини ошириш зарур. Асосий йўналишлар қуйидагилардан иборат:

- Иқтисодий фаолликни кузатиш учун сунъий интеллект ва катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш элементларига эга рақамли платформаларни ривожлантириш;

- Солиқ ислохотларини чуқурлаштириш - нафақат ставкаларни пасайтириш, балки кичик корхоналар учун мослашувчан механизмларни жорий этиш;

- Қонунга итоаткор хулқ-атвор маданиятини шакллантирувчи таълим дастурлари ва ижтимоий рекламаларни ишлаб чиқиш;

- Кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш, шу жумладан кредит олиш имкониятларини кенгайтириш ва бизнесни қонунийлаштириш учун субсидиялар тақдим этиш.

Шундай қилиб, Ўзбекистондаги яширин иқтисодий иқтисодий ўсишнинг адолатли ва барқарор моделини яратишга хизмат қиладиган давлат бошқарувининг янги воситаларини ривожлантириш учун ҳам чақирик, ҳам ўсиш нуқтаси ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Феиге Э.Л. (1990). Яширин ва норасмий иқтисодиётни аниқлаш ҳамда баҳолаш: Янги институтсионал иқтисодиёт ёндашуви. Жаҳон тараққиёти, 18(7), 989-1002.
2. Шнайдер Ф. ва Энсте Д.Х. (2000). Соя иқтисодиёти: ҳажми, сабаблари ва оқибатлари. Иқтисодий адабиётлар журналы, 38(1), 77-114.
3. Нортх, Д. (1990). Институтлар, институционал ўзгаришлар ва иқтисодий самарадорлик. Кэмбридж университети нашриёти.
4. Осиё тараққиёт банки (ОТБ). (2021). Ўзбекистон мамлакат иқтисодий шарҳи.
5. Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) (2020). Ўзбекистонда норасмий иқтисодиёт ва бандлик: тенденциялар ва сиёсат йўналишлари.
6. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси (2022–2024). Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик: статистик бюллетень.
7. Ўзбекистон Иқтисодиёт ва молия вазирлиги (2024). Хусусий секторни ривожлантириш ва рақамлаштириш тўғрисидаги ҳисобот.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Солиқ-бюджет тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори (2023).